

Л. В. Новікова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
МЕМУАРИСТИКИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.**

У доповіді зроблена спроба здійснити аналіз мемуарів з історії ОДУ у другій половині ХХ ст., з метою виявлення їх значення як історичного джерела. Розглянуто інформативний потенціал спогадів для вивчення інституційної історії та історії окремих персоналій. З'ясовано, що мемуари містять відомості, здебільшого не відображені в інших групах джерел.

Ключові слова: мемуари; історичні джерела; Одеський державний університет; викладачі Одеського державного університету; історичний факультет Одеського державного університету.

Одним з підготовчих етапів до проведення дослідження історії Одеського університету (у 1944-1991 рр.) є накопичення джерельної бази. Важливою її складовою є мемуари, потенціал яких як історичних джерел недостатньо висвітлений у наявній дослідницькій літературі. Тому мета нашої доповіді полягає у постановці відповідної проблеми й у спробі з'ясувати характер інформації, яку містять спогади щодо історії ОДУ як на інституційному, так і на персональному рівнях.

Джерелами для проведення дослідження стали спогади, що побачили світ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Їх авторами найчастіше виступають випускники університету. За формою використані мемуари здебільшого поділяються на авторські та фрагменти спогадів за іншим авторством в мемуарах або в іншому за призначенням авторському тексті. Інформативний потенціал мемуарів з історії університету в другій половині ХХ ст. до певної міри вже привертав увагу дослідників в контексті вирішення ними інших дослідницьких проблем (Гребенника Г. П. [1], дослідження Г. М. Стоянової [2], О. А. Пригаріна [3], О. О. Синявської [4]). Однак спеціальна увага проблемі дослідниками ще не приділялася.

Інформація, яку містять спогади, що були використані в цій роботі, віднесена нами до трьох тематичних блоків: інформація щодо історії університету, відомості стосовно історії історичного факультету, інформація щодо окремих викладачів історичного факультету.

Одеський університет, його викладачі та студенти. Мемуари містять різнобічну інформацію стосовно діяльності університету та його підрозділів. Спогади відображають окремі особливості навчального процесу. Представляє інтерес загальна характеристика викладачів повоєнної доби, у другій половині 1940-х рр., коли лекції та практичні заняття часто вели аспіранти, колишні фронтовики, переважно ровесники своїх студентів, на адресу яких тодішній ректор проф. М. П. Савчук кидав жартівливі репліки: «Аспірант, який читає лекцію студентам, старший за них на одну ніч» [5, с. 65]. Значний обсяг інформації в спогадах пов'язаний з методикою окремих викладачів, роботи їх зі студентами [1].

У спогадах відбилося те, якою мовою велося викладання в різний час в університеті. Так, згідно з Т. С. Мезерською, в якій у 1971 р. була викладачем філософ Т. А. Тарасенко, коли суспільні дисципліни мали обов'язково читатися українською (тимчасово), вона читала на українському відділенні філфаку історичний матеріалізм українською мовою [1].

У мемуарах містяться відомості про діяльність громадських організацій університету, профкому, партійних комітетів, комсомолу. Ставлення до них, за спогадами, іноді було достатньо неформальним. Зокрема, філософ А. І. Уйюмов, який сидів у президіумі на одному з засідань парторганізації фізфаку, встиг написати статтю [1]. Водночас окремі автори вказують на своєрідне правило з не багатьма виключеннями, яке вимагало перед вступом до аспірантури стати членом КППС [6, с. 166-167].

У мемуарах відображені також особливості розвитку університетської науки, її окремих галузей, зв'язку університетської науки і суспільства. Зокрема, А. Ю. Цофнас згадував про те, що при ректорі О. В. Богатському кафедра філософії мала хозтему від міністерства оборони, на кошти якого вийшла перша збірка з системного аналізу «Проблеми формального аналізу систем» [1].

У спогадах відображено ставлення викладачів до урядової політики, а також до офіційної методології. З одного боку, формально чи за переконанням вони демонстрували т. зв. марксистсько-ленінські позиції в теорії, однак бувало, на що вказують якраз мемуари, що й виступали з запереченням офіційної політики. Так, за спогадами І. М. Попової, Уйюмов написав лист-протест проти введення військ СРСР до Чехословаччини у 1968 р. Д. П. Урсу згадує про роль І. І. Пузанова у критиці «лисенківщини» [7, с. 112, 115; 1; 6, с. 165-166]. Цінні відомості містять мемуари щодо прийняття рішень XX з'їзду КППС [7, с. 149].

У мемуарах відображені окремі сторінки викладацького та студентського повсякдення, побуту співробітників університету, як у повоєнну добу, так і у більш пізніші часи [8, с. 20; 9, с. 121]. Багато відомостей у мемуарах стосуються студентства, його складу, віку тощо, а також аспірантів, починаючи з повоєнного часу і далі [10, с. 78; 5, с. 66; 11, с. 97]. Часом інформація має і негативний характер, зокрема, щодо «інформаторів» у гуртожитках [7, с. 150].

У мемуарах відзначаються і важкі умови перших повоєнних років, вони містять багато цікавих деталей, зокрема, про те, як виглядали конспекти, як харчувалися студенти і викладачі у важкий період голодомору 1946-1947 рр. тощо [10, с. 79; 5, с. 65].

Значний обсяг інформації у мемуарах пов'язаний з характеристикою окремих персоналій, переважно викладачів. Дані такого характеру стосуються особистих рис вдачі персоналій, вимогливості до студентів (так, біолог Ф. С. Замбриборщ, читаючи курс загальної іхтіології, вимагав від студентів (на 1951 р.) знань зовнішнього вигляду 100 видів риби, їх латинські назви [12, с. 48]), методики викладання (соціолог І. М. Попова, [6, с. 162], ведення наукового гуртка (зокрема, Уйомова, який «намагався внести до наших серйозних дискусій гумор, елементи гри, театральності» [1]), ставлення до студентів, до їх матеріальних і побутових умов викладачів [5, с. 68], їх роль у становленні особистості та наукових інтересів студентів (так, Попова як колишня студентка згадувала про Уйомова: «він розкрив для мене благодетельність сумніву» [12]; сама Попова виявляла турботу про виховання нового покоління науковців, залучала студентів до соціологічних опитувань, мала великий особистий вплив як фахівець високого рівня [6, с. 162; 13, с. 14]) тощо. Приділяється увага моральним цінностям викладачів (Тарасенко) [1]. У мемуарах відображені відходи викладачів, зокрема, філософів, від офіційної методології, згадується про використання наукового «самвидаву» і навіть обговорення його під час іспитів [1].

Історичний факультет. Достатньо добре у використаних нами мемуарах відображені різні сторінки життя історичного факультету. Як відзначається у спогадах, особливо яскравим був склад викладацького загалу факультету, починаючи з кінця 1960-х рр., це була справжня «факультетська аристократія», «талановиті люди з великими чеснотами та немаленькими пороками... [14, с. 40]. У спогадах відзначається: «Колектив істфаку ОДУ у 70-80-і рр. минулого століття загалом був надзвичайно сильним. Нам пощасти-

ло слухати геніального П. О. Каришковського; багато часу приділяв нам ерудит і знавець архівів А. Д. Бачинський; блищав респектабельний і вальяжний С. О. Апатов; надзвичайно корисні були заняття досвідченішої І. В. Зав'ялової; не менш цікаво було навчатися у такого ж, як і Анна Михайлівна, вимогливого О. Б. Дьоміна; шліфувала й остаточно»доводила» нашу підготовку тонка та інтелігентна Т. М. Попова; давав уроки життя мудрий Ф. О. Самойлов; в ці роки починала перспективна і вдумлива О. О. Радзиховська – та у всіх без виключення наших викладачів було чому повчитися» [15, с. 53-54]. Окремі з колишніх студентів, які навчалися у другій половині 1980-х рр., справедливо називають цей час на факультеті «епохою класицизму» [16, с. 57].

У мемуарах можна ознайомитися з окремими сторінками адміністративної історії факультету, особливо у той період, коли деканом факультету була З. В. Першина. Автори спогадів висловлюють достатньо різне ставлення до неї як адміністратора. Так, С. М. Вегерчук відзначає, що тоді факультет процвітав та вважався одним з кращих в університеті [17, с. 19]. У інших авторів зустрічається більш критична характеристика декана. Гребінник, визнаючи високі особисті якості Першиної, водночас вказує, що вона «культивувала візантійський стиль управління», була майстром інтриг, створила систему доносів [6, с. 164]. І. П. Серов, що навчався на факультеті у 1967-1972 рр., характеризує Першину як талановитого адміністратора з диктаторськими нахилами [18, с. 18]. До поля зору мемуаристів потрапила й організаційна робота на факультеті, зокрема, засідання Ради факультету, ДЕК [19, с. 148-149; 20, с. 140].

У мемуарах відображена й інтелектуальна ситуація на факультеті. Так, В. П. Вашенко не дарма жартома називав істфак 1970-90-х рр. «карманним факультетом» [3, с. 58], маючи на увазі його загалом ідеологічну спрямованість. Зустрічаються відомості стосовно криз свідомості студентів та викладачів після XX з'їзду КПРС 1956 р. та в умовах перебування [7, с. 148-150; 21, с. 91]. Водночас ця «карманність» була далеко не всеохоплюючою. У спогадах неодноразово відображені відомості щодо явища «умовного дисидентства». Зокрема, І. М. Коваль згадує: «наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. на факультеті був такий собі дисидентський трикутник: Станко, Бачинський, Апатов». Їх дисидентство полягало у тому, що «...це були люди, які відкрито та щиро висловлювали точку зору, часто протилежну офіційній. За що і були, кожний по своєму, предметом любові студентів» [22, с. 56].

Мемуари містять цінну інформацію стосовно викладачів факультету, зокрема, докладну характеристику виробничого повсякдення виклада-

чів [19, с. 149], або згадки про святкування днів народжень на окремих кафедрах [23, с. 72].

У спогадах можна знайти відомості щодо внутрішнього оформлення істфаку, де на стенді ветеранів війни висіли портрети П. Г. Чухрія, П. А. Некрасова, В. М. Немченко, А. З. Ярового, В. Т. Галяса, В. М. Міліча, М. Є. Раковського [24, с. 82].

Окремо слід згадати свідчення спогадів про «вільнодумство» на факультеті. Автори відзначають (достатньо по-різному) характер стосунків «вільнодумців» з адміністрацією тощо. Різниця в оцінках залежить і від того, коли саме навчався на факультеті автор спогадів. Так, І. П. Серов, що навчався у 1967-1972 рр., відзначав, що декан Першина створила обставини «розквіту студентської демократії», що дозволило займати маленькому факультету по всім показникам призові місця в університет, і що на історичному факультеті було тоді вільнодумців не менше, ніж десь в іншому місці. Водночас автор спогадів вказує на те, що він не пам'ятає, щоб хтось зі студентів за це постраждав. «Неприємності» були вже після університету [18, с. 18]. Найбільш гучним був випадок з «вільнодумством» відомого тепер політолога Г. Павловського [7, с. 223-225].

Достатньо багато інформації містять спогади про **студентське життя та побутові умови студентів**. Яскраво описує студентство 1950-х Д. П. Урсу [7, с. 99-109]. Є згадки про те, що студенти підправляли свій бюджет підробітками, як вони сприймали четвірку на іспиті, що впливало на стипендію, як їздили на цілину тощо [25, с. 22; 14, с. 42; 7, с. 152, 154-160]. З іншого боку, у спогадах вказується і на випадки зловживання студентами правом на матеріальну допомогу, коли «бідні» студенти потім влаштовували сільські весілля з кількасот гостей, що тривали від трьох днів до тижня [6, с. 168].

Зустрічаються оригінальні відомості про творчу діяльність студентства. Так, на День факультету у 1976 р. випускники показали зліплену ними кінострічку про себе та викладачів [26, с. 37]. Відображається у мемуарах і процес створення факультетських газет [27, с. 125]. Часто у спогадах йдеться про іспити, вступні (з 1950-х рр., відзначається високий конкурс на істфак тощо) та сесійні [6, с. 44; 28, с. 133; 29, с. 46] Багато уваги приділяється часу перебування студентів істфаку з викладачами у **колгоспі** [6, с. 44]. Причому можна простежити еволюцію «колгоспу»: від традиційної форми залучення студентів до суспільно корисної праці до впровадження під час перебування колгоспів самоврядування та інших нових елементів в період перебування. У спогадах надається переважно позитивна характеристика цього періоду студентсько-викла-

дацького співіснування [30, с. 164; 19, с. 149; 31, с. 147; 20, с. 136-137; 27, с. 123-124; 32, с. 114].

Окремі викладачі істфаку. Імідж викладачів у студентів та їх прізвиська, легенди. Ті викладачі, пам'ять про яких зберігається у мемуарах, найчастіше відносилися їх студентами до розряду «легендарних». Легенди про викладачів та загалом інформацію про них найчастіше поширювали старшокурсники серед студентів молодших курсів. На думку Пригаріна, легендарність часто була пов'язана з «інородністю» ряду викладачів, тобто, на його думку, «всі викладачі, хто вчився чи захищався в інших регіонах, наділялися підвищеною знаковістю у студентському сприйнятті». Серед таких викладачів він називає А. М. Шабанову, В. М. Міліча, О. С. Овечкіна [3, с. 60].

До легендарних викладачів у вивчених спогадах, зокрема, відносяться А. Д. Бачинський [33, с. 109], згадана вище Шабанова (один з авторів спогадів відзначає, що «довгі роки вона була стовпом і символом істфаку, її культурним героєм» [15, с. 49], завідувач кафедри історії давнього світу та середніх віків проф. П. О. Каришковський, який «у студентській міфології ... займав перше місце серед всіх наших викладачів завдяки енциклопедизму, знанню живих та давніх мов, екстравагантним манерам».

Можна відзначити, що однією з найбільш легендарних була постать Шабанової, у студентів її образ був тісно пов'язаний з «Руською Правдою», вивченню якої вона приділяла серйозну увагу [29, с. 46]. Її семінари, присвячені розбору «Руської Правди», «стали притчею во язицех», невичерпним джерелом для студентського фольклору [26, с. 39; 15, с. 52]. Легендою стало і складання іспиту у цього викладача [6, с. 46]. Його складання розглядалося як своєрідна ініціація для першокурсників («справжніми студентами ми станемо тоді, коли через рік складемо іспит Анні Михайлівні Шабановій») [34, с. 31]. Старшокурсники поширювали про Шабанову моторошні історії про те, скільки невинних студентів вона «зарізала» на своєму іспиті [26, с. 37]. Підтверджує таку засновану на фактах легендарність згадка у мемуарах про те, що у 1985 р. на День історичного факультету (опісля це свято на кілька років заборонили), 4-й курс присвятив Шабановій пісню. Зміст її полягав у тому, що «ліричний герой пісні, проходячи пізно вночі по вулиці Островідова [тепер Новосельського] повз 2-й гуртожиток, чує у нічній тиші голосні крики. У чому справа? Виявляється, це першому курсу Анна Михайлівна наснилася...» [15, с. 52]. Легендарний або фольклорний характер набували її окремі фрази та трактування подій, що можна було почути

на лекціях, наприклад, славнозвісна відповідь на питання, що було на Русі після татаро-монгольської навали. Шабанова сама й відповідала на неї: «Мілочки! Нічого ви не знаєте! Трава була! Ось яка! По пояс!» [3, с. 61].

Медієвіст І. В. Зав'ялова у студентів мала імідж суворого, вимогливого, але справедливого та об'єктивного викладача [35, с. 32]. Серед студентів про неї була поширена легенда, яка деякими авторами піддається сумніву, щодо того, що Зав'ялова у молодості була балериною Большого театру. Інша легенда стосувалася долі її нареченого [35, с. 32; 36, с. 9; 7, с. 117].

Бачинський мав імідж у студентів, що набув характеру легенди, як «непересічний викладач, цікавий лектор і добра людина», а також «щирий українець» [30, с. 163; 37, с. 159; 19, с. 147]. У 1970-х рр. він фактично був неформальним лідером на факультеті, а після того, як був пішов у докторантуру, відчувалася різниця: «...факультет з Бачинським і факультет без Бачинського. Зник якийсь вогник, стало формальніше, прохолодніше...» [19, с. 148].

За спогадами ..., що вступив до істфаку у 1973 р., В. Н. Станко, за розповідями старшокурсників, був «дуже авторитетна людина, вчений та викладач» [22, с. 53].

У мемуарах можна зустріти такі «неофіційні» відомості, як прізвиська, які давали студенти викладачам, які дозволяють оцінити ставлення до них з боку студентства. Так, Бачинського ще його однокурсники, а згодом студенти та колеги називали «Бак», що, за спогадами, «звучало солідно і достойно» [27, с. 122; 33, с. 109]. За власними спостереженнями, можемо вказати на те, що Бачинський схвально ставився до цього прізвиська, і міг так підписатися на неофіційному папері. Станко мав прізвисько «Станок» (ще зі студентських років), а також «Шеф» [38, с. 57-58; 23, с. 72], Шабанова – «Концепція» (у заочників). [6, с. 45], Ганнушка [26, с. 38], В. С. Алексєєв-Попов – «Альоша Попович» [6, с. 100], Зав'ялову студенти, які знали її у поважному віці, з повагою називали «Бабушка» (в іншому місці «Бабка» у випускника 1980 р.) [35, с. 32; 39, с. 75; 40, с. 68], а також «залізна леді Тетчер», для якої властивий холодний раціоналізм та відсутність зовнішніх проявів емоцій [41-15, с. ?]. Були свої прізвиська і у менш легендарних викладачів [14, с. 39].

У спогадах можна зустріти відомості про побутові умови викладачів [33, с. 111; 27, с. 125; 42, с. 67; 43, с. 69]. Унікальними відомостями мемуарів є свідчення стосовно стосунків між викладачами, ставлення їх один до одного. Так, Зав'ялова високо оцінювала, Алексєєва-Попо-

ва, Бачинського, В. Т. Галяса, Каришковського [44, с. 54-55], колишні студенти свідчать, що вона дорікала останньому у тому, що він не створив власної наукової школи в університеті [45, с. 61-62]. Станко також з пієтетом ставився до Каришковського, Першиної, дуже тепло відзивався про Бачинського [2, с. 104]. «Плеяда блискучих істориків», включно з Каришковським, збиралися на квартирі Бачинського для спілкування [27, с. 125].

Значний обсяг інформації, вміщеної у мемуарах, стосується **професійної методики окремих викладачів**. Багато уваги приділяється цьому питанню у спогадах колишніх студентів, присвячених Зав'яловій [40, с. 69]. Викладач знайомила студентів з історіографією окремих проблем, з висловлюванням власних оцінок поглядам дослідників [44, с. 50]. На лекціях вона «заставляла цікавими питаннями... думати та працювати разом з нею» [40, с. 69]. Особливе враження справляло те, як Зав'ялова вела семінари. «Передусім, вони ніколи не зводилися до виступів студентів або їх опитування. Ми працювали напряму з джерелами, займаючись або коментуванням текстів, або реконструкцією історичної картини... на основі джерела» [44, с. 51]. Викладач «не жаліла часу на перевірку наших конспектів», давала «творчі завдання, які вимагали від нас немовби вживатися в епохи раннього європейського феодалізму, хрестових походів, італійського Відродження». Вона вимагала відповідальності студентів за зміст своїх занять, зокрема, при розборі уроків на педпрактиці Зав'ялова казала: «те, про що ви розповідаєте, ваші учні почують тільки раз...» [44, с. 56].

Бачинський вчив студентів мислити, співставляти та аналізувати факти, робити власні висновки, щоб студенти думали разом з викладачем [46, с. 118]. Т. М. Попова, колись його студентка, відзначає як специфічну якість Бачинського-педагога «поєднання вимогливості і викладацького такту» [28, с. 131]. На його семінарах проводилася вдумлива й копітка робота з джерелами, що зближало їх за характером із заняттями Шабанової [15, с. 52].

На заняттях Шабанової студентів вражало в першу чергу відмінність її методики від знайомої їм зі школи. Вони вивчали не самі події, а їх відображення в історичній науці, тому такі заняття вимагали від студентів, щоб вони вивчали фактичний матеріал наперед, інакше відвідувати лекції не мало сенсу. Це були нетрадиційні заняття-роздуми, і студентам було достатньо важко, тим більше що в підручниках матеріал лекцій не висвітлювався [34, с. 31-32]. Шабанова, як вихованка «ленінградської історичної школи», де головна увага приділялася проблемам інтерпретації

джерел, втілювала цей підхід на своїх заняттях [26, с. 39], намагаючись навчити студентів. Історичні джерела «всебічно обговорювались та аналізувались під час практичних занять, що дозволяло студентам не просто повторювати зафіксовані у підручниках та лекційному курсі істини, але й самостійно думати, порівнювати, висловлювати власні судження» [47, с. 27]. «Особливу цінність заняттям надавав той факт, що Анна Михайлівна особисто знала учасників наукової дискусії, у центрі якої була Руська Правда...» [15, с. 52]. Сам характер занять здавався окремим студентам достатньо жорстким, нагадував «пресингування» або шокую (репресивну) педагогіку, темп опитувань сприймався як виключно високий, а оцінки й коментарі викладача – різкими [15, с. 52-53]. У античниці Р. Д. Бондар обов'язковим елементом підготовки студентів була художня література [48, с. 84]. За спогадами студентів, Станко використовував як засіб навчання власний приклад, «ненав'язливо» навчаючи методиці польових досліджень та наукової роботи [49, с. 77; 6, с. 96].

Лекції. Манери викладачів. Загальні враження. Значне місце у спогадах колишніх студентів займає інформація щодо характеру проведення лекцій їх викладачами, і зазвичай, ця характеристика мало залежить від того, до якого покоління студентів відноситься автор спогадів: 1950-х чи 1970-х. Очевидно, це пов'язано було переважно з тим, що викладачі були цілісними, сформованими особистостями, майстерність яких залежала від належності до певної школи і традицій.

Одні викладачі різними поколіннями студентів характеризуються як представники «класики викладацького жанру». Її властивими рисами були поставлений голос викладача, приємний його тембр, мелодійність мови, чіткість мовлення та такий темп лекції, при якому її можна було легко конспектувати, «філігранно відточена образна мова», відсутність «водички». Ці якості в різному поєднанні були властиві, зокрема, Першиній, Шабановій [26, с. 38; 6, с. 165; 13, с. 14]. Крім того, у низці спогадів відзначається «аристократична манера викладання» Першиної [18, с. 18-19]. Захоплення студентів викликали не тільки самі манери цього викладача, але синтез знань, культури та подібного способу подання матеріалу [25, с. 23]. Внаслідок цього студенти Першиної вже за хвилини п'ять до початку лекції заповнювали аудиторію [50, с. 20]. Подібне ставлення було й до лекцій Бачинського, який «відзначався спокійним, врівноваженим стилем викладання...» [51, с. 142], «говорив на лекціях не дуже голосно, довірливо, посміхаючись у густі вуса...» [31, с. 146].

Іншим типом лекцій були лекції-моноспектаклі, які проводили викладачі, що володіли даром артистизму. Це було властиво, зокрема, Ка-

ришковському [31, с. 146]. Так, Г. Гребенник згадує: «Він, подібно чаклуну, захоплював та уносив нас у далекі світи...» [6, с. 58]. Артистична манера ведення лекцій, що отримала навіть характеристику як «магічне віщання» залишала відбиток у свідомості учнів і Зав'ялової. За їх спогадами, «кожний епізод, про який вона розповідала, – це сценарно-монолог з деякою імпровізацією та багатозначною паузою наприкінці» [39, с. 75]. Враження від лекцій підсилювало те, що все, що говорила викладачка, «подобалося їй самій, а тому й захоплювало...» студентів [52, с. 48].

Ще одним різновидом лекцій, які можна виділити з лекційного загалу, є «академічні лекції» або «надакадемічні» (бо всі мали бути академічними). Зокрема, «лекції [В. Н. Станка] студентам першого курсу здавалися заумними, надакадемічними, хоча вів він їх практично без запису, вільно володіючи матеріалом», дивували його широкі знання та володіння новими категоріями, термінами [53, с. 83]. Піднесене здивування як перше враження від незвичайно високого академічного рівня лекцій відзначали й інші учні Станко. Сунцов В. Ю. в своїх спогадах відзначає: «Володимир Никифорович як лектор вражав весь наш курс... Він читав Первісну історію захоплююче, з захопленням – ми ж не розуміли нічого – вся ця термінологія була дуже складна та незнайома... Ця манера лекцій імпонувала та давала можливість удосконалювати свої знання» [54, с. 84]. Схожий опис академічності, наповненості інформацією стосується і лекцій К. Д. Петряєва [7, с. 115].

В спогадах є інформація стосовно ведення лекцій, які можна охарактеризувати як «робота зі студентами». Так, Бачинський, дуже популярний та улюблений студентами як лектор [55, с. 98], міг спілкуватися з аудиторією, відповідати на питання з будь-якого періоду історії України [20, с. 139], постійно спонукав студентів залучатись до роздумів» [31, с. 146]. Студенти отримували задоволення «...не лише від ерудиції лектора, його вміння налагодити й підтримувати контакт з аудиторією, а й від здатності викладача доречно пожартувати, згадати якісь веселі подробиці зі студентського життя» [20, с. 136]. На думку Ю. І. Сурая, ця риса поєднувала Бачинського з козацтвом, який лекції з історії козацтва «читав з особливим романтичним піднесенням і, враховуючи козацький гумор, сам дуже часто жартував» [56, с. 144; див. також: 46, с. 118]. У спогадах відзначається й особливе натхнення лектора [57, с. 83]. До цього ж типу – «робота зі студентами» – відносять автори спогадів і лекції Шабанової [16, с. 57].

Зрештою, зустрічаємо характеристику лекцій як «цікавих» та «монотонних» для студентів. Як відзначав Станко про Бачинського, «в ауди-

торії він помітно відрізнявся від інших викладачів. Просто у нього були дуже цікаві лекції», як і у Каришковського. З ним згодні й інші автори [22, с. 54; 57, с. 83]. З іншого боку окремі учні Шабанової вказують на монотонне читання нею лекцій та повтор, однак монотонність не завжди позначалася на ефективності занять. Один з її учнів відзначав, що, мабуть, тільки завдяки повторам повних імен вчених «... сотні випускників одеського істфаку, на якому доцент Шабанова читала більше 30 років, запам'ятали більше імен видатних медієвістів, ніж революційних вождів...» [26, с. 38].

Спогади містять і важливі відомості, якою мовою йшло викладання. Зокрема, виключно українською мовою читав свої лекції Бачинський [20, с. 139; 51, с. 142].

Зміст лекцій. Важливе значення має інформація спогадів стосовно змісту лекцій. Так, колишні студенти Бачинського згадують, що він був чудовим лектором, лекції якого притягували як істориків, так і не істориків, студентів і аспірантів [37, с. 160]. Привертало увагу студентів те, що у його лекціях «ніколи не було політичної кон'юнктури...» [20, с. 139]. Зміст лекцій Бачинського залежав від досвіду архівіста, він «йшов від джерела» [46, с. 118]. Інший його колишній студент згадує, що відчувалося, що в лекції повідомляється лише незначна частинка тих знань, якими володіє викладач [20, с. 139].

У спогадах є інформація і щодо читання окремих курсів або лекцій. Ф. О. Самойлов як колишній студент згадував, що перша лекція Бачинського була присвячена історії університету [20, с. 135]. Родзинкою курсу «Історії України», що читав Бачинський, окремі студенти вважали інформацію про одеські події, з опорою на архівні джерела [27, с. 126]. Колишні студенти відзначають реалістичну трактовку подій 16-17 ст., хоча, на думку Ю. І. Сурая, і в радянські часи в лекціях Бачинського відбувалася певна ідеалізація козацтва, учасників та подій національно-визвольної війни [51, с. 142]. Іншим особливо запам'яталась «чудова об'єктивна» лекція про гетьмана І. С. Мазепу [37, с. 160]. Яскраве враження залишила і лекція Бачинського, присвячена бойовим діям на півдні України у другій половині 1941 р. [30, с. 164].

Багато інформації у спогадах міститься й щодо змісту лекцій Першиної. Один з представників студентства 1950-х рр. згадує, що, коли викладач, використовуючи «мінімально заідеологізований підхід до історичних подій, майстерний аналіз першоджерел», читала курс вітчизняної історії другої половини ХІХ ст., зупиняючись на реформах 60-70-х рр.,

суспільно-політичних рухах, ідейно-політичній боротьбі тощо, – «все це мимоволі трансформувалось в нашій уяві на тогочасні події в радянському суспільстві, будило думку і почуття» [13, с. 13-14]. С. В. Кульчицький відзначає, що в лекціях Першиної він знаходив свіжі думки [58, с. 16].

Стосовно змісту лекцій Станко, багато авторів спогадів наголошують на тому, що особливої цінності їм надавало його захоплення науковою роботою. Свій «по-справжньому науковий курс історії первісного суспільства» він читав без особливих поблажок першокурсникам. Це було своєрідним випробуванням, і «той, кому вдалося подолати потік інформації у вигляді теорій, гіпотез, фактів та термінів, міг йти до нього в учні» [23, с. 72; 49, с. 75].

Значний обсяг даних маємо в спогадах і щодо лекцій Зав'ялової. Автори зупиняються на особливостях їх тексту, «коронних виразах» викладача [39, с. 76], відзначають, що вона була невичерпна на ідеї, підкупала новизною [41, с. 71].

Відбилися у спогадах колишніх учнів і особливості змісту лекцій Шабанової: «...в її лекціях було головне – творча думка, науковий пошук. Вміння розмірковувати разом з нами». Практичні заняття, присвячені аналізу «Руської Правди» характеризуються як «справжня наша творча лабораторія» [34, с. 33, 35]. Цікаво, що у спогадах зафіксовано і подібний зміст занять по «Руській Правді», які проводила Є. В. Сизоненко у 1950-х рр. [7, с. 179].

Роль викладачів у вихованні дослідницьких інтересів та якостей студентів та аспірантів. З огляду на те, що авторами спогадів часто є колишні студенти, що надалі займалися науково-педагогічною діяльністю, значне місце у спогадах займає інформація про те, як викладачі розвивали в студентах, а згодом аспірантах їх дослідницькі якості. Зав'ялова, згадують колишні студенти, мала значний особистий вплив [44, с. 49]. Вміння заохотити здібного студента було властиво Станко [54, с. 84].

Викладачі посилали студентів на наукові конференції [44, с. 51; 45, с. 60], надавали спеціальну літературу для глибокого ознайомлення з предметом (Зав'ялова) [44, с. 51]. Часто у спогадах відзначається висока вимогливість до текстів виступів студентів на конференціях [45, с. 61]. Зав'ялова, за спогадами одного з колишніх студентів, «заставила переписувати тези на студентську конференцію 19 разів. Принцип: «Ви маєте писати саме те й так, як ви думаєте, а не комбінувати механістично чужі слова, думки та вирази» [59, с. 45]. За наполяганням С. М. Ковбасюка, широко відомий тепер видатний історик С. В. Кульчицький редагував

свою першу наукову статтю 6 разів [21, с. 89]. Переробок тез доповідей вимагав від своїх студентів і Бачинський [37, с. 160].

Бачинський, за спогадами, як науковий керівник був вимогливим та принциповим з погляду на наукові підходи початківців. Колишні учні згадують, що він «завжди прискіпливо, на відміну від поблажливих оцінок на заліках і екзаменах, відносився до курсових, а ще більше до дипломних робіт» [27, с. 128-129]. Водночас у спогадах часто відзначається його лібералізм, схильність до надання свободи в науковому пошуку, надання в разі потреби необхідної поради [30, с. 165-166; 37, с. 160].

Високу оцінку в спогадах як науковий керівник отримала і Шабанова. Студентам, які писали у неї курсові, було нелегко, водночас вона часто редагувала сама «безпомічні студентські роботи, а це така школа, яка залишається з людиною на все життя» [15, с. 53; 26, с. 40]. Так само і аспіранти називають її кращим науковим керівником, її керівництво набувало форми співробітництва. Один з них згадує: «А що вимагала?? Роботи, чесної та все охватної; системи об'єктивних наукових доказів; дуже незадоволена була кусками тексту, в яких бачила мою схильність до публіцистичного стилю» [15, с. 54].

Здібних студентів окремі кафедри залучали до своєї роботи та кафедрального життя. Так, вже на старших курсах Бачинський був «своєю людиною на кафедрі історії України», а Ковбасюк, що створив кафедру, «...Анатолія вважав мало не рідним сином» [21, с. 89].

Значну роль у вихованні дослідницького інтересу у студентів відігравали студентські наукові гуртки. Мемуари дають змогу ознайомитися з тим, як саме відбувалися та сприймалися їх засідання. І. В. Немченко відзначає, що на засіданнях студентського гуртка з історії культури доби Відродження відбувалося чудо передачі «незримого факелу» студентам [36, с. 11]. Атмосфера гуртка була ліберальною. У його роботі брали участь видатні вчені факультету – Каришковський, Алексеев-Попов, які яскраво проводили дискусії, що справляли враження «справжнього агону в античному розумінні цього слова» [6, с. 98-100; 42, с. 66]. Один з авторів спогадів згадує: «Ми, тоді зовсім молоді люди, отримали блискучий урок ведення наукової дискусії, нам пощастило торкнутися творчого пошуку історичної істини...» [41, с. 74].

Наслідком уваги викладачів до наукового зростання своїх студентів та аспірантів є численні характеристики їх не просто як викладачів, а як «Вчителів», що не вчили тільки, а навчали, і залишили свій глибокий вплив на подальшій діяльності випускників [31, с. 145; 13, с. 13; 42, с. 66-67; 30, с. 162; 60, с. 158; 20, с. 139; 15, с. 51-53, 55; 34, с. 33; 26, с. 41; 16, с. 56; 40, с. 68-69].

Багато місця у спогадах займає **характеристика стосунків окремих викладачів істфаку зі своїми студентами**. Автори мемуарів часто наголошують на неупередженості ряду викладачів до студентів, готовності до спілкування зі студентами і у позанавчальний час, зокрема, це стосується Бачинського [46, с. 118; 19, с. 149], Шабанової [16, с. 56], Першиної [50, с. 20], Станка [22, с. 53]. Так, Першина, за спогадами колишнього студента, під час перебування на практиці в Харкові, не тільки прийшла за запрошенням на день народження студента, але й «без її «лепти до студентського котла» було б на столі пустовато» [25, с. 23].

У спогадах колишніх студентів знаходимо відомості про загальне ставлення до викладачів. Гребінник відзначає, що «ми ставилися до своїх вчителів як до міфічних персонажів...» [6, с. 171]. Ймовірно, саме тому різкі слова, «дошкульна з англійським відтинком іронія» улюблених викладачів (Шабанової [15, с. 50-51], Першиної [58, с. 16], Зав'ялової [35, с. 32; 44, с. 55].) студентам сприймалися фактично без образи, ображатися було «неприйнятно» [6, с. 96]. Навпаки, студенти старалися краще готуватися, щоб не почути небажані характеристики [58, с. 16]. Хоча зустрічаються і більш критичні характеристики іронії викладачів (Зав'ялової) [61, с. 65].

Ставлення викладачів до студентів залежало від здібностей самих студентів. Іноді це була підвищена вимогливість до кращих студентів (Зав'ялова [44, с. 52], Бачинський [20, с. 140].). Часто відзначається «суворість» викладачів, їх вимоги до студентів старанно готуватися до занять (Шабанова) [15, с. 51; 29, с. 45-46]. Водночас часом окремі викладачі намагалися «зберегти» гірших студентів, з огляду на їх перспективу (Бачинський).

Образи викладачів, які склалися в студентській уяві, формували певні їх індивідуальні підходи до підготовки та здачі іспитів. У мемуарах можна знайти характеристику особливостей проведення іспитів, включно з вступними, з боку різних викладачів (Алексеева-Попова [6, с. 105, 171], Першиної [18, с. 19], Шабанової [15, с. 52; 29, с. 46], Бачинського [60, с. 158; див. також: 31, с. 146; 30, с. 163], Станко [49, с. 75]).

Часто автори спогадів відзначають своєрідне «батьківське ставлення», або «товариське» з боку викладачів, їх намагання допомогти студентам та випускникам [44, с. 53; 37, с. 160; 31, с. 146; 20, с. 136]. Викладачі намагалися виховувати у студентів інтерес до книги (Станко, Карішковський) [49, с. 77; 7, с. 183], навиків до роботи з нею (Шабанова) [15, с. 52].

Багато позитивних вражень знайшло місце на сторінках мемуарів у зв'язку зі стосунками викладачів та студентів у колгос-

пі та на виробничій практиці, зокрема. археологічній. У зв'язку з цим часто автори звертаються до характеристик Бачинського [27, с. 124, 126-127; 32, с. 114], Станко [22, с. 54]. Широко висвітлюється у спогадах обставини студентської археологічної практики, побут, роль Станка у його налагодженні, події, які не були ніде задокументовані, зокрема, проведення дозвілля, вирішення конфліктів та налагодження стосунків з «місцевими», або зйомка фільму в стилі «Вестерн» [49, с. 75-76; 2, с. 103; 38, с. 57, 59; 22, с. 54-55].

Особисті якості викладачів. З погляду студентів, очевидно, достатньо важливим чинником сприйняття предмету була зовнішність викладачів, їх специфічні манери. Зокрема, в спогадах дуже часто ми можемо зустріти відповідну інформацію. Колишні студенти відзначають стильність одягу (Першиної) [17, с. 19], або неясковий одяг (ленінградська традиція) Шабанової [15, с. 49], водночас згадується її «фірмова посмішка» [26, с. 38], загальне враження від зовнішнього вигляду (Шабанової [34, с. 32; 47, с. 27]). Переважно захоплюються у спогадах зовнішнім виглядом Зав'ялової [58, с. 16; 13, с. 14; 39, с. 75], наводять опис зовнішності Бачинського [57, с. 83], порівнюючи його з Шевченком та Ніцше одночасно. Не пройшла повз увагу студентів й особливість лексики викладачів (Шабанової [3, с. 60]).

Спілкування студентів та викладачів відбувалося в різних ситуаціях, в навчальний та позанавчальний час. Завдяки цьому важливу роль відігравали окремі риси викладацького характеру. Переважно ми зустрічаємо згадки про позитивні якості, такі як гумор та «комунікативна чарівність» (Зав'ялова [41, с. 71], Бачинський [33, с. 112; 30, с. 164]; К. Г. Мигаль [7, с. 99].), повага до інших, до історичної пам'яті інших (Бачинський [62, с. 80; 30, с. 164; 27, с. 129].), добросовісність (Бондар [48, с. 84]), принциповість щодо навчального процесу та загальна (Бондар, Станко, Шабанова, Бачинський («... не можеш сказати правду, не говори, але ніколи не кажи брехню...»)) [20, с. 139; 48, с. 84; 63, с. 52; 47, с. 27]). Особливо відзначаються працьовитість викладачів, високий рівень ерудиції, інтелекту загалом, духовної культури (Першина [64, с. 17; 58, с. 15; 65, с. 11-12; 25, с. 23], Бачинський [33, с. 110; 55, с. 100], Зав'ялова [35, с. 31]). Зустрічаються і загальні характеристики викладачів як особистостей або інтелігентів у високому сенсі слова. Зокрема, І. М. Коваль відносить Першину до плеяди найбільш яскравих особистостей як університету, так і міста взагалі у другій половині ХХ ст. [64, с. 17]. Як цілісну особистість, шановану за це студентами, мемуари характеризують Шабанову [15, с. 53]. «Інтелігентною людиною» називають автори

спогадів Бачинського [33, с. 110; 57, с. 83], «сувора та безкомпромісна інтелігентність» була властива Зав'яловій [59, с. 47]. Відзначався і патріотизм, зокрема, Бачинського, як любов до людей та рідних степових просторів і любов до всього, що пов'язано з Україною [19, с. 150]. Іноді відзначалися й інші риси, поряд з принциповістю – безкомпромісність, гаряче відстоювання своїх поглядів, непростий характер (Станко [63, с. 52; 23, с. 72]).

Часто зустрічається характеристика викладачів як носіїв високих моральних принципів, високого морального авторитету. Це стосується, зокрема, Зав'ялової [35, с. 31; 14, с. 39], Бачинського, який, за виразом автора спогадів, як ніхто, уособлював на практиці моральний імператив популярного серед студентів 60-х років поета-бунтаря Василя Симоненка: «найскладніша людина проста» [31, с. 146].

Значне місце у спогадах про окремих викладачів займає інформація про їх **загальний рівень культури, який характеризується як високий**, а також більш конкретна – про їх улюблених поетів, письменників, філософів, про улюблені пісні, музику, знання іноземних мов, культуру мовлення. розмір домашньої бібліотеки, захоплення тощо (до переліку входять прізвища Бачинського, Зав'ялової, Алексева-Попова, Першиної, Станка, Бондар) [1; 41, с. 70; 62, с. 77, 80; 6, с. 165, 105; 66, с. 16-17; 45, с. 63; 49, с. 76-77; 2, с. 105; 48, с. 84].

Професіоналізм. Високий рівень культурних та наукових стандартів, які демонстрували видатні викладачі, відображалися у ставленні до них і на рівні окремих учнів, і на рівні університету, а також міста в цілому. Часто ми зустрічаємо такі характеристики, як «професіонал вищого класу» (Першина) [66, с. 16-17], або «візитна картка» історичного факультету 1950-80-х рр. ХХ ст. (Зав'ялова) [67]. Подібних викладачів часто можна було побачити в оточенні студентів вже після лекції, що тим самим «продовжувалася». Так, відповідні свідчення маємо про Бачинського [30, с. 165; 37, с. 159; 20, с. 139].

Високопрофесійні викладачі були відомі поза межами університету. Учасник студентської конференції у 1984 р. на базі ОДУ А. В. Бойко відзначав про Бачинського: «...після шикарних відзивів про нього своїх сусідів в залі, я переконався, що для одеситів не знати його – це *les regles du mauvais ton...*» [68, с. 154].

«Вільнодумство» та використання наукового «самвидаву». Хоча в досліджуваний період панівною мала офіційно залишатися так звана марксистсько-ленінська методологія, мемуари колишніх студентів містять відомості про відхід окремих викладачів від встановлених правил

науково-педагогічної роботи. На істфаці це стосувалося в першу чергу Зав'ялової, яка була обізнана із західноєвропейською методологією історичного дослідження, давала високу оцінку школі «Анналів», добувала відповідні книги в «самвидавівському» варіанті (тому що французька література фактично не поступала) та заставляла вивчати їх та використовувати в дипломних роботах студентів (зокрема, дослідження Е. Ларуа Ледюрі) [59, с. 44-46]. Певне дисидентство у вигляді ознайомлення студентів та аспірантів з неофіційним трактуванням, зокрема, норманської теорії та поглядів норманістів, спостерігалось і у Шабанової [15, с. 49-50].

Спогади відображають **особливості наукової біографії викладачів**, такі моменти, як підготовка наукових видань, захист дисертацій тощо [19, с. 149; 27, с. 123, 127-128, 129; 28, с. 132]. Зокрема, у мемуарах можна знайти відомості щодо участі Першиної у підготовці історії університету до 135-річчя [65, с. 11], стосовно обставин захисту кандидатської дисертації Бачинського, які, зокрема, повідомляє В. В. Багацький. Він відзначає, що у 1969 р. після захисту дисертації «...його (Бачинського) палкі шанувальники з радощів ледь не влаштували маніфестацію» [33, с. 109]. Не відображеною у інших групах джерел, але вміщеною у спогадах, є інформація про ситуацію ідеологічного тиску при виборі тем дисертацій, або пошуки виходу з методологічної кризи в другій половині 1980-х рр., в якій опинилися історики, і як ця криза впливала на наукову діяльність [21, с. 91; 28, с. 132; 27, с. 127-128].

Отже, мемуаристика є достатньо інформативним джерелом до історії Одеського університету в другій половині ХХ ст. Незважаючи на суб'єктивний характер інформації, спогади містять відомості, які не відображені в інших групах джерел, що дає можливість для більш детального й глибокого відтворення історії Одеського університету та персоналій, з ним пов'язаних.

Список використаних джерел та літератури

1. Гребенник Г. П. Портрет интеллигента в одесском интерьере (Повесть о Тамаре Андреевне Тарасенко и не только о ней) [Текст] / Г. П. Гребенник. – Одесса, 2009. – 150 с. – Режим доступа : http://politology2004.narod.ru/book_3.htm. [Дата останнього звернення 15.04.2015].
2. Стоянова (Захарченко) Г. Н. Под большими деревьями... [Текст] / Г. Н. Стоянова (Захарченко) // Человек в истории и культуре (далі – ЧВИИК). – Одесса, 2012. – Вып. 2. – С. 93-108.
3. Пригарин А. А. Анна Михайловна Шабанова в студенческом

- фольклоре 1980–1990–х гг. [Текст] / А. А. Пригарин // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006) : к 80–летию со дня рождения : сборник памяти : биографические материалы и статьи / отв. ред. и сост. Т. Н. Попова (далі – Анна Михайловна Шабанова (1933–2006)). – Одесса : ОНУ, 2012. – С. 58–64.
4. Синявська О. Заїра Валентинівна Першина: штрихи до портрету // Історична україністика в Одеському університеті : визначні віхи, персонажі, доробок. – Одеса, 2013. – С. 168–188.
 5. Данилко П. Ю. Приклад для наслідування [Текст] / П. Ю. Данилко // Времена и годы : воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета (далі – ВиГ). – Одесса : Астропринт, 1999. – Вып. 2. – С. 64–68.
 6. Гребенник Г. Записки обитателя одесского истфака [Текст] / Г. Гребенник // Дерибасовская – Ришельевская. – 2011. – Вып. 45. – С. 42–48; Вып. 46. – С. 56–59; Вып. 47. – С. 96–106; 2012. – Вып. 48. – С. 160–172.
 7. Урсу Д. П. Факультет. – Одесса : Оптимум, 2006. – 305 с.
 8. Белоус В. М. Память о них всегда со мной... [Текст] / В. М. Белоус // ВиГ. – Вып. 2. – С. 19–29.
 9. Чуприна Р. И. Поэт звездного неба [Текст] / Р. И. Чуприна // ВиГ. – Одесса : Астропринт, 1998. – Вып. 1. – С. 118–122.
 10. Кухаренко В. А. В начале было Слово [Текст] / В. А. Кухаренко // ВиГ. – Вып. 2. – С. 78–80.
 11. Смагленко Ф. П. Незабутнє [Текст] / Ф. П. Смагленко // ВиГ. – Вып. 1. – С. 94–98.
 12. Винникова М. А. Влюбленный в природу [Текст] / М. А. Винникова // ВиГ. – Вып. 2. – С. 47–50.
 13. Курас І. Ф. Слово про вчителя [Текст] / І. Ф. Курас // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечникова (далі – ЗІФ). – Одеса, 2000. – Вып. 10. – С. 13–15.
 14. Урсу Д. П. Моральный авторитет / Д. П. Урсу // Libra : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. – Одеса, 2012. – Вып. 2. – С. 38–43.
 15. Горнов С. Ю. Анна Михайловна Шабанова [Текст] / С. Ю. Горнов // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 49–55.
 16. Студенников И. В. Памяти Анны Михайловны Шабановой [Текст] / И. В. Студенников // Там само. – С. 55–57.
 17. Вегерчук С. М. [Без назви] [Текст] / С. М. Вегерчук // ЗІФ. – С. 19.
 18. Серов И. П. [Без назви] [Текст] / И. П. Серов // Там само. – С. 18–19.

19. Щетніков В. П. Світлій пам'яті Анатолія Діомидовича Бачинського [Текст] / В. П. Щетников // Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / упоряд. : Бачинська О. А., Левченко Г. С., Новікова Л. В., Хмарський В. М. (далі – Анатолій Діомидович Бачинський) – Одеса : Сміл, 2008. – С. 147-151.
20. Самойлов Ф. О. Про вчителя, колегу, друга [Текст] / Ф. О. Самойлов // Там само. – С. 135-141.
21. Кульчицький С. В. Мій Бачинський [Текст] / С. В. Кульчицький // Там само. – С. 87-92.
22. Коваль И. Н. Человек дела и совести [Текст] / И. Н. Коваль // ЧВІІК. – С. 53-57.
23. Руссев Н. Д. Серце, разбитое о жизнь (девять тезисов о Владимире Никифоровиче Станко) [Текст] / Н. Д. Руссев // Там само. – С. 71-73.
24. Самойлов Ф. А. О ветеранах – учителях и коллегах [Текст] / Ф. А. Самойлов // ВиГ. – Вып. 1. – С. 78-82.
25. Скрипник А. И. [Текст] / А. И. Скрипник // ЗІФ. – С. 22-23.
26. Руссев Н. Д. Нечаянная наставница (Ненаучное эссе об А. М. Шабановой) [Текст] / Н. Д. Руссев // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 37-44.
27. Дьомін О. Б. Анатолій Діомидович Бачинський: викладач і вчений [Текст] / О. Б. Дьомин // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 122-131.
28. Попова Т. Н. И в сердце, и в памяти. [Текст] / Т. Н. Попова // Там само. – С. 131-134.
29. Милевич С. В. Анна Михайловна – педагог или учитель [Текст] / С. В. Милевич // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 44-49.
30. Хмарський В. М. Уроки Бачинського [Текст] / В. М. Хмарський // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 162–169.
31. Чумак В. М. Спогади про вчителя [Текст] / В. М. Чумак // Там само. – С. 145-147.
32. Білоусова Л. Г. Мій вчитель [Текст] / Л. Г. Білоусова // Там само. – С. 113-118.
33. Багацький В. В. «БАК» [Текст] / В. В. Багацький // Там само. – С. 109-112.
34. Гошуляк В. В. Наш учитель и педагог [Текст] / В. В. Гошуляк // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 29-36.
35. Тоцький П. Н. Професіонал по призванню [Текст] / П. Н. Тоцький // Libra: – С. 31-37.

36. Немченко И. В. Ирина Владимировна Завьялова : страницы биографии [Текст] / И. В. Немченко // Там само. – С. 7-13.
37. Мисечко А. І. Спогади про вчителя [Текст] / А. І. Мисечко // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 159-161.
38. Гриськов А. С. «В лето 1974 года...» [Текст] / А. С. Гриськов // ЧВИИК. – С. 57-62.
39. Руссев Н. Д. Встречи с Ириной Владимировной Завьяловой – счастливые случайности [Текст] / Н. Д. Руссев // Libra. – С. 75-79.
40. Милова М. И. Из воспоминаний об Ирине Владимировне Завьяловой [Текст] / М. И. Милова // Там само. – С. 68-69.
41. Гриськов А. Посланник культуры и добра (несколько слов об И. В. Завьяловой) [Текст] / А. Гриськов // Там само. – С. 70-74.
42. Альтшуль (Жебеленко) О. [Текст] / О. Альтшуль (Жебеленко) // Там само. – С. 66-67.
43. Андриевский А. М. Воспоминание о Владимире Никифоровиче Станко [Текст] / А. М. Андриевский // ЧВИИК. – С. 69-71.
44. Демин О. Б. Ирина Владимировна Завьялова: учитель, педагог, коллега [Текст] / О. Б. Демин // Libra. – С. 49–56.
45. Шевчук Н. А. Из воспоминаний о педагоге (к столетию со дня рождения И. В. Завьяловой) [Текст] / Н. А. Шевчук // Там само. – С. 57-64.
46. Гребцов В. М., Гребцова И. С. Воспоминания об учителе и коллеге [Текст] / В. М. Гребцов, И. С. Гребцова // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 118-120.
47. Гребцова И. С. Об учителе, коллеге и друге [Текст] / И. С. Гребцова // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 27-29.
48. Булатович С. А. Памяти Риммы Дмитриевны Бондарь [Текст] / С. А. Булатович // Libra – С. 80-84.
49. Паламарчук С. В. Мои воспоминания об учителе [Текст] / С. В. Паламарчук // ЧВИИК. – С. 75-79.
50. Заремба С. Тепло і людяність, вдячність і повага [Текст] / С. Заремба // ЗІФ. – С 20–21.
51. Слюсар Ю. О. Вчений-краєзнавець і патріот [Текст] / Ю. О. Слюсар // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 142-144.
52. Попова Т. Н. «Среди миров...» [Текст] / Т. Н. Попова // Libra. – С. 48.
53. Червенков Н. Н. Каким я знал профессора Владимира Станко [Текст] / Н. Н. Червенков // ЧВИИК. – С. 82–83.
54. Сунцов В. Ю. Моя путевка в жизнь... [Текст] / В. Ю.- Сунцов // Там само. – С. 83-86.
55. Соколянский М. Г. По доброй прихоти судьбы [Текст] / М. Г. Со-

- колянський // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 96-101.
56. Сурай Ю. І. Спогади про професора кафедри історії України [Текст] / Ю. І. Сурай // Там само. – С. 144-145.
57. Гончарук Г. І. Він любив Україну у важку годину [Текст] / Г. І. Гончарук // Там само. – С. 82–84.
58. Кульчицький С. Мої студентські враження [Текст] / С. Кульчицький // ЗІФ. – С. 15-16.
59. Добролюбский А. О. Моя Зав'ялова [Текст] / А. О. Добролюбский // Libra. – С. 43-47.
60. Діанова Н. М. Постать А. Д. Бачинського очима студентки [Текст] / Н. М. Діанова // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 157-158.
61. Багацкий В. В. Незабвенная Ирина Владимировна [Текст] / В. В. Багацкий // Libra. – С. 65.
62. Бачинська О. А. Батьківська школа [Текст] / О. А. Бачинська // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 77-82.
63. Наулко В. І. Незабутні зустрічі з Володимиром Станко [Текст] / В. І. Наулко // ЧВІІК. – С. 51-53.
64. Коваль І. Н. [Без назви] [Текст] / І. Н. Коваль // ЗІФ. – С. 17.
65. Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог [Текст] / В. М. Хмарський // Там само. – С. 6-13.
66. Якупов Н. М. [Текст] / Н. М. Якупов // Там само. – С. 16-17.
67. Демин О. Б. Англоведческие исследования в научно-педагогическом наследии И. В. Завьяловой [Текст] / О. Б. Демин // Libra. – С. 14-30.
68. Бойко А. В. П'ятнадцять доленосних хвилин з Анатолієм Діомидовичем Бачинським [Текст] / А. В. Бойко // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 151-156.